

Валерій ЦИБУЛЬСЬКИЙ

(Рівне)

ВОЛИНЬ У НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІЙ ВІЙНІ СЕРЕДИНИ XVII ст.

Волинь мала досить важливе значення у боротьбі українського народу проти магнатів і польської шляхти. Адже вже влітку 1648 р. тут відбувалося масове покозачення, формувалися повстанські загони. Слід наголосити, що впродовж всього періоду Національно-Визвольної війни під час проведення бойових операцій підрозділи війська Богдана Хмельницького діяли, як правило, спільно з повстанцями.

Прикладом таких дій була облога Острозького, Луцького, Дубенського, Кременецького замків.

Козацькі реєстри свідчать, що серед шляхти, яка брала участь у війні на боці українського війська, було чимало волинян. Серед них такі, як Бережецькі, Боговини, Хмари, Чернівські (реєстр 1649 р. подає їх 20). Деякі з них займали значні посади в армії Б. Хмельницького.

Козацьким духом пройнялися і жінки, які були навіть керівниками повстанських загонів¹. А сестра козацького полковника І. Донця, як кіннотник, брала безпосередню участь у бойових діях проти поляків на Волині. Під час одного з наступів ця мужня жінка загинула.

Загалом, активні дії волинян влітку 1648 р. допомогли Б. Хмельницькому реалізувати концепцію виснажливої війни. В першу чергу це стосується таких основних напрямів, як залучення місцевого населення до протидії ворогу, поповнення українського війська, постачання його продуктами харчування, фуражем тощо.

Не припинялася національно-визвольна боротьба на Волині і після того, як українська армія залишила західноукраїнські землі наприкінці 1648 р., коли співвідношення сил змінилося на користь Речі Посполитої. Вже навесні наступного року почала стрімко наростати хвиля виступів селян і міщан, чому сприяла і наявність у Південно-Східній Волині 4-х козацьких полків. Останні створювалися з ініціативи місцевого населення. Вся повнота виконавчої і судової влади в полках перебувала в руках української адміністрації, котра виконувала розпорядження гетьманського уряду. Тут було ліквідовано велике землеволодіння, фільварково-панщинна система господарства, кріпацтво й почали утверджуватися господарства фермерського типу. З прибуттям в цей край полковника А. Романенка та сина гетьмана Хмельницького Тимоша боротьба набирає масового характеру. Шляхта Волинського воєводства змушена була прийняти рішення про створення військового підрозділу для захисту своїх володінь від повстанців.

В травні 1649 р. польське військо розпочало наступ на Волинь. Повстанці чинили опір, але змушені були відступити, залишивши Гошу, Заслав, Старокостянтинів, Звягель, Любар, Полонне. Воєнні дії на Волині завдали остаточного удару справі переговорів. Б. Хмельницький завершив мобілізацію армії і вирушив проти ворога. Розпочалася відома зборівська кампанія. Польське військо залишило південно-східну Волинь, що викликало масове повстання селян і міщан. Посилюється боротьба і в центральних районах Волині. Частина повстанців приєднується до української армії, яка здійснює облогу Збаража, а пізніше отримує блискучу перемогу під Зборовом. І лише примиренська позиція кримського хана змусила Б. Хмельницького

припинити військові дії. Внаслідок Зборівської угоди Волинське воеводство залишилось в складі Речі Посполитої. Польська шляхта почала повертатися до своїх маєтків і відновлювати старі порядки.

Оскільки Зборівський договір не задовольнив обидві сторони, продовження війни було неминучим. В кінці 1650 — на початку 1651 р. керівництво Польщі ухвалило готуватися до війни. Сейм уповноважив короля збільшити кількість війська до 54 тис. чоловік² і скликати посполите рушення. В свою чергу козацька рада прийняла рішення готуватися до воєнних дій. Влітку 1651 р. відбулася битва під Берестечком. Слід наголосити, що прихід на Волинь козацької армії викликав піднесення визвольної боротьби. Селяни знищували шляхетські двори, привласнювали майно магнатів, масово вливалися до лав війська. Нерідко траплялися випадки, коли повстанці нападали на польські підрозділи. Так, 13 травня мішани м. Колки й селяни довколишніх сіл напали на хоругву Овруцького повіту. Повстанці були озброєні «стрельбою, колами, рушницями і хто чим міг» і завдали поразки ворогу³. Близько сотні повсталих селян Великого і Малого Стидина та Липлян успішно діяли на землях Луцького і Володимирського повітів. Староста О. Стемповський попередив мішан Володимира про згромадження у місті «свавільних людей».

Коли армія Б. Хмельницького проходила по Волині, то селяни Милостава зустріли визволителів різними гостинцями і показали їм найкоротший шлях і броди через річку Горинь. Селяни запросили козаків до себе і разом з ними здійснили напад на маєток с. Ростка. Спалили там садибу, а майно, хліб, худобу розподілили між собою. Загони повстанців діяли поблизу Олики й Дубна. У червні був здійснений напад на маєток А. Киселя у Гоші⁴.

Хоча українська армія й потерпіла поразку у цій битві у зв'язку з відступом татар з поля бою, королівському війську не вдалося виконати своє завдання, тобто знищити військо козацької держави. Завдяки унікальній операції, здійсненій під керівництвом І. Богуна, вдалося вивести основні сили з оточення. Битва значно ослабила сили Речі Посполитої. Археологічні розкопки, проведені під керівництвом І. Свешнікова, спростовують твердження авторів про масову загибель повстанців від потоплення під час переправи. Порубані шаблями людські кістяки, знахідки на полі битви поламаних і пощерблених шабель, бойових кіс та фрагментів мушкетів є доказом того, що козаки стримували наступ шляхтичів, вступали з ними у нерівний бій. Вслід за відступаючими було послано кілька польських полків. Вони наздогнали й частково знищили невеликий козацький загін поблизу с. Рудки (тепер Млинівського р-ну Рівненської обл.). Другий загін був

розбитий біля с. Іванне під Дубном, третій — між Острогом і Тайкурами на р. Горинь. А. С. Радзвілл писав, то переслідувані повстанці пощади не просили, і «через це їх рубано без милосердя»⁵.

Виявили мужність та самопожертву повстанці в бою між селами Плоска і Семидуби поблизу Дубна. Зробивши з возів захисні споруди, окопавшись, козаки зайняли кругову оборону. Багато з них загинуло смертю героїв. Саме про таких як вони, писав 16 липня шляхтич А. Мясковський королевичу, повідомляючи про загальну дезорганізацію польської армії після битви під Берестечком⁶.

Військо, послане за наказом короля у напрямі Києва, просувалось надто повільно через Волинь. Сильно дошкуляв голод. Не могли дістати продуктів роз'їзди, що посилалися в околиці Корця, Звягеля та інших міст. Звичайно, населення Волині не могло чинити серйозного опору ворогу. Однак немало селян і міщан залишили свої домівки, пішли в ліси і почали партизанську боротьбу. І. Вишневецький 18 липня констатував: «По лісах і хащах наших необережних ловлять, інших стріляють із самопалів»⁷.

Після битви під Берестечком багато селян і міщан покинули землі Волині. Острозький полк, який під проводом Івана Дзиковського воював на боці українського війська, щоб не залишитися під польською владою, переселився весною 1652 р. на Лівобережжя⁸. Частині козаків з волинських полків вдалося записатися в реєстр, тобто українське військо, яке згідно Білоцерківської угоди розміщувалося у Київському воєводстві.

Військові дії на землях Волині, каральні походи війська Речі Посполитої, повернення магнатів і шляхти приводили до зuboжіння, дорожнечі на продукти харчування, обезлюднення багатьох міст і сіл. Сприяли цим процесам і дії кримських татар, які грабували українське населення, а багатьох людей забрали в полон. Влітку 1653 р. татарські загони з'являються на Волині, де нищать маєтки Любомирського і здобувають Полонне. У жовтні того ж року татари здійснюють напади на Заслав, Корець та Остріг і забирають у полон багато чоловіків, жінок і дітей. Б. Хмельницький висловлює рішучий протест проти подібних дій і кримський хан Іслам-Гірей стримує татар. Але в кінці 1653 р. татари отримують дозвіл від уряду Речі Посполитої протягом 40 днів брати невільників. В першу чергу це стосувалося Волині і Галичини.

Внаслідок вказаних явищ, а також епідемії чуми, яка спалахнула у 1652 р., кількість населення Волині значно зменшилася. В деяких районах вона зменшилася у 2 рази, а окремі села, міста і навіть волості перетворилися у пустелі (одиниця виміру — дим):

Назва	Роки					
	1629	1648	1649	1650	1651	1653
Берестечко	389	315	150		45	
Лубенська волость				520		395
Колки		376	246	153		42
Гоша і 6 сіл	309			272	109	100
Заслав	875			301		45
Рівне	505				394	322
Клевань і 26 сіл			970		490	480
Клевань	306		120			32
Ковель	416	360	250	148	100	
Луцьк	546			182		50
Степань			410		304	
Олика	675	673	470			
Олицька волость		1615	1409			
Тучин	854			558		

Слід зазначити, що у зв'язку з перемогами Б. Хмельницького мав місце і зворотній процес, коли на Україну прибували переселенці з інших земель. Як пише М. Володимирський-Буданов, на «час приєднання Малоросії до Московської держави населення цієї країни є (в переписах, складених московськими чиновниками у 1654 р.) досить значним»⁹.

Всього ж у Луцькому, Кременецькому і Володимирському повітах було зруйновано понад 620 міст, містечок і великих сіл, в тому числі такі, як Луцьк, Володимир, Кременець, Остріг, Рівне, Дубно, Берестечко, Любартив, Деражне, Тучин, Полонне, Клевань, Збараж, Козин та ін. Чимала кількість мешканців Волині перейшла до козацької території. Так, жителі Острога, Хорохорина, Височина, Волі, Романова та багатьох інших сіл при відступі козацького війська з Волині рушали слідом за ним, попередньо спаливши свої хати¹⁰. Такі міста Слобідської України, як Харків, Суми, Лебедин, Охтирка та інші, в значній мірі були заселені вихідцями з Волині.

З метою отримати допомогу (в першу чергу — військову) в боротьбі проти Речі Посполитої і визволити всі етнічні українські землі, Б. Хмельницький у березні 1654 р. уклав договір з Московською державою. Розпочались об'єднані військові дії московсько-українського війська проти Польщі та кримських татар, котрі стали союзниками останньої.

Цар Олексій Михайлович влітку 1654 р. дав наказ своєму війську на чолі з Трубецьким виступити до Луцька і об'єднатися там з

козацькою армією. Але Б. Хмельницький вважав, що похід у район Луцька нічим не виправданий і від нього слід відмовитися. Справа у тому, що у другій половині липня стало відомо про активізацію армії Речі Посполитої: коронне військо зосереджувалось під Зборовом, а посполите рушення — під Глинянами. Крім того, існувала небезпека об'єднання названих сил з татарською ордою. Тому гетьман вирішив розпочати похід, але не до Луцька, а проти коронного війська, щоб не дати йому об'єднатися з підрозділами посполитого рушення. В той же час Б. Хмельницький вислав до Луцька 5 козацьких полків та московський підрозділ на чолі з капітаном І. Бабкіним. Розгромивши ворожі залоги, їм вдалося захопити Пилявці й Новий Костянтинів. Між Острогом і Межиричем 18 вересня було знищено 18 вересня обоз польської шляхти на чолі з полковником А. Суходольським. Мешканцям визволених міст «неправди не чинили». Козацькі підрозділи зайняли також Рівне, Степань, Колки й інші волинські міста. 25 вересня біля с. Хорів вони завдали поразки полкові С. Гурського¹¹. Однак, у зв'язку з нападом татар на міста й села Брацлавського, Уманського, Корсунського й Чигиринського полків і затримкою, а пізніше нерішучими діями російського війська гетьман змушений був припинити похід і повернутися до Корсуня.

Влітку 1655 р. українські і московські військові підрозділи перейшли у наступ. В липні гетьман направив кілька полків на чолі з І. Богуном на Волинь, щоб розгромити там ворожі підрозділи й зійняти Острог та Олику. По дорозі Богун розіслав під'їзди під Ляхівці, Кременець, Уладівку. Їхня поява викликала панічну втечу шляхти з півдня Волині за р. Стир. Внаслідок літньої кампанії війська Речі Посполитої були відкинуті за Віслу, і Волинь позбулася польської влади. Волинська шляхта висилає до гетьмана послів з проханням прийняти її під опіку козаків, надіслати військо і встановити козацькі залоги. Зазначимо, що ідея козацького патронату не вгасала і в наступні роки¹².

Але вторгнення восени татар в Україну і несподіване рішення царського уряду укласти мир з Річчю Посполитою й розпочати війну проти Швеції зробило неможливим здійснення головної мети Б. Хмельницького — звільнення всіх етнічних українських земель і створення самостійної незалежної держави. Зовнішньополітична переорієнтація гетьмана на Швецію, Трансильванію та інші європейські держави привела до певних успіхів в боротьбі проти Польщі. Наприкінці 1656 р. на Волині знову побували козацькі загоны під керівництвом А. Ждановича. А протягом наступного року українське військо зайняло територію між Случем та Горинню з містами Острог, Эоша, Степань, Корець, Тучин та інші¹³. На жаль, ці успіхи носили тимчасовий

характер. Геополітичне становище України, коли ні Польща, ні Московська держава, ні Порта з її васалом Кримським ханством не були зацікавлені в створенні сильної самостійної Української держави, а також смерть влітку 1657 р. талановитого полководця і державного діяча Б. Хмельницького привели до того, що значна частина українських земель (серед них і Волинь) залишилися в складі Речі Посполитої.

---

¹ Архив ЮЗР. — Т. IV. — Ч. 3. — К., 1914. — IX.

² Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 1. — К., 1928. — С. 109.

³ Архив ЮЗР. — Т. IV. — Ч. 3. — С. 592.

⁴ Львівська наукова бібліотека НАН України. — ВР, Ф. Осолінських., № 225/ П. арк. 359–360

⁵ Цит. за: Сवेशніков І. К. Битва під Берестечком. — Л., 1992. — С. 125

⁶ Бухало Г. Овіяно легендами // Червоний прапор. — 1990. — 4 серп.

⁷ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 281.

⁸ Воссосдинение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х т. — Т. 2. — М., 1953. — С. 352.

⁹ Киевская старина. — 1986. — С. 10.

¹⁰ Владимирский-Буданов М. Ф. Население Юго-Западной России. — К., 1886. — С. 35.

¹¹ Смолій В. А., Степанков В. С. Назв. праця. — С. 389–392.

¹² Левкович І. Нарис історії Волинської землі (до 1914 р.). — Вінніпег, 1953. — С. 91.

¹³ Бухало Г. Невмируща слава козацька // Зміна. — 1991. — 27 квіт.